

Balogh Róbert

Recenzió Vargha Dóra
*Polio across the iron curtain: Hungary's cold war
with an epidemic* című könyvéről¹

A néhány évvel korábban a járványos gyermekbénulás-járvány magyarországi történetének zárószakaszáról született kötet eredményei 2020-ban a korábbinál nagyobb figyelmet érdemelnek. A monográfia ugyanis fontos szempontokat nyújt a jelen járványhelyzet egyes aspektusainak megértéséhez: figyelembe veszi az állam és társadalom közötti bizalmatlanság egészségügyi kivetülését, az ideológiai szembenállás kutatásra és a vakcinák alkalmazására gyakorolt hatását, a lélegeztetőgépekkel kapcsolatos technológiai helyzet, valamint az Egészségügyi Világszervezet szerepét is. Könyve végén Vargha Dóra arra jut, hogy a járványfogalom újragondolása során a halálozási adatok mellett a túlélők problémái, megmaradó egészségkárosodása a jelenleginél nagyobb társadalmi és politikai figyelmet érdemel. Ezen túlmenően Vargha rámutat, hogy a járványos gyermekbénulás elleni fellépésben az 1950-es évek végétől a kelet-közép-európai régióknak kulcsszerepe volt.

Vargha Dóra debreceni születésű, az orvoslás történetén belül elsősorban a járványok transznacionális társadalom- és politikatörténeti kérdéseit, valamint jelentéseit kutató történész, aki az angolszász tudományosságban sikeres, felfelé ívelő karriert tudhat a magáénak. A szerző az USA keleti partján, a New Brunswick-i Rutgers Egyetemen szerzett doktori címe után előbb a University of London részét képező Birkbeck College-ban a Jessica Reinisch által vezetett The Reluctant Internationalists nevű kutatócsoport tagja, majd a szintén magasan rangsorolt Exeteri Egyetem kutatója és oktatója lett. Ez utóbbi intézmény az elmúlt években több nagyszabású, az egykori szocialista országok 1989 előtti és utáni globális helyét kutató projekt gazdája is volt. Ebbe a kutatási irányba jól illeszkedik az itt bemutatandó kötet is, amely a szerző doktori disszertációján alapul.² A könyv 2019-ben két jelentős díjat is elnyert: az American Association for the History of Medicine J. Worth Estes-díját és az International Committee for the History of Technology legjobb fiatal kutató által írt könyvnek szóló elismerését.

Vargha Dóra könyve a járványos gyermekbénulás (poliomielitisz vagy Heine-Medin-betegség) és az 1950-es évek magyarországi társadalmi-politikai változásainak kapcsolatát tárja fel, és bemutatja, hogy ez valójában egy transznacionális történet, amely nemcsak az 1950-es évek Magyarországnak nemzetközi kapcsolatairól

¹ Vargha Dóra: *Polio across the iron curtain. Hungary's cold war with an epidemic*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018.

² Vargha Dóra: *Iron curtain, iron lungs: Governing polio in cold war Hungary 1952–1963*. New Brunswick (US-NJ), Rutgers, The State University of New Jersey, 2013.

és a hidegháború első másfél évtizedéről árul el sokat, de a járványokkal összefüggésben levő intézmények és elgondolások történetéről is. A témaválasztás igen szerencsés. Egyfelől azért, mert a potenciálisan a gyermekek bénulását vagy légzésének leállítását okozó betegség és annak sikeres legyőzése mint tény a 21. század elején élők jelentős része számára is ismert. Másfelől 2020-ban a kötet számos története és tárgyi-fogalmi szereplője kellemetlen ismerősünné vált. Ezek közé tartoznak a lélegeztetőgép-beszerzés nehézségei, a berendezésekkel kapcsolatos szükségszerű mérnöki innovációk, a járványgörbe, a Szent László Kórház járványügyi szerepe, a WHO és a szervezet nagyhatalmakhoz való viszonya, az oltóanyag iránti igény és az ezek üzleti jellegéről vagy éppen az egyes politikai rendszerekben előállított vakcinák megbízhatatlanságáról szóló diskurzus is.

Habár a kötet egyelőre csak angol nyelven jelent meg, minden fejezet szabadon letölthető a Cambridge Core portálról, így a könyv könnyen hozzáférhető a magyar kutatók és hallgatók számára is.

A hat fejezet közül az első (*The power of polio* – A poliomielitisz hatalma), a harmadik (*Unlikely allies* – Valószínűtlen szövetség) és az ötödik (*Sabin saves the day* – Sabin megmenti a helyzetet) a hidegháborús kontextus értékelésére fókuszál, míg a második (*Iron curtain, iron lungs* – Vasfüggöny és vastüdők) és a negyedik (*Local failure in a global success* – Helyben kudarc, globálisan siker) magyarországi történeteken keresztül megvalósított társadalomtörténeti elemzés. A zárófejezet (*After the end of polio* – Ami a poliomielitisz vége után jön) ebből a szempontból vegyes, hiszen a globális és a lokális következményekre irányuló alfejezeteket is tartalmaz. A fejezetek közé nem került be a magukkal a kísérletekkel foglalkozó kutatás, holott például világossá válik olvasás közben, hogy a vakcina kifejlesztése számos majom életébe kerülhetett mindössze néhány évvel azelőtt, hogy elindult a főemlősökkel folytatott állatkísérletek elleni kampány. Amellett, hogy feltételezhető, a kísérletek az állatok számára rengeteg szenvedéssel jártak, és ezt az antropocén korában tudatosítani kell, szűken vett történettudományi szempontból sem érdektelen feltárni és historizálni, hogy az állati életekhez való viszony hogyan formálódott a hidegháború és az embereket sújtó járványok kontextusában.³ A kutatástörténettel kapcsolatban azért is maradhat hiányérzet, mert a vírus viselkedésével kapcsolatos hipotézisek és tévedések története szintén releváns a jelenlegi világunk megértéséhez.⁴ A kötet az orvostudomány és a hidegháború, valamint az orvostudomány, a társadalom és az államszocialista rendszer kölcsönhatásának és viszonyának felfejtésére irányult, és a szerző ennek megfelelően változatos módszertannal dolgozott. Egyes, a viszonyokat megvilágító társadalomtörténeti események történetyszerű kirajzolása mellett alkalmazott diskurzuselemzést,

³ Lásd pl. Karen Rader: *Making mice. Standardizing animals for American Biomedical Research, 1900–1955*. Princeton, Princeton University Press, 2004.

⁴ A malária ilyen szemléletű történetéről lásd Katerina Gardikas: *Landscapes of disease: Malaria in modern Greece*. Budapest – New York, Central European University Press, 2018.

valamint tudománytörténeti kutatást is. A legfontosabb történetei és megállapításai az ellen hatnak, hogy a szereplők bármelyikét totálisnak lássuk. E célokkal összhangban a kutatás alapvetően négy forráscsoportra: (1) a korabeli magyarországi szakfolyóiratok és napilapok anyagára, (2) az Egészségügyi Minisztérium fondjaira, (3) a Cincinnati Egyetem keretei között működő Hauck Centre for the Albert B. Sabin Archives levéltárban levő dokumentumokra és (4) magyarországi orvosokkal és túlélőkkel készített interjúkra alapoz.

A következőkben előbb a kötet néhány olyan eredményére koncentrálok, amelyek a jelen járványhelyzet egyes aspektusainak megértéséhez is fontos szempontokat nyújtanak, majd rátérek azokra az eredményekre, amelyeket a szerző hangsúlyoz.

Vargha Dóra munkájának egyik, a világ 2020-as állapotára mintegy reagáló eredménye, hogy a korabeli napilapokra, valamint a szakmai folyóiratok cikkeire támaszkodva rekonstruálja a korabeli magyarországi rezsim és a társadalom egymással szembeni elvárásait és előítéleteit, valamint azt, hogy ezekre hogyan hatott a járványhelyzet változása az 1950-es évek során. A rekonstruált kép szerint az államszocialista rezsim egyszerre volt paternalista és ellenséges a lakossággal szemben, miközben a társadalom tagjai már az 1950-es években, s különösen rögtön a forradalom után, bizalmatlanok voltak az állam által nyújtott eszközök és szolgáltatások minőségével kapcsolatban, abban sem hittek, hogy az állam valóban az érdekükben cselekszik. Ez a Jonas Salk-féle vakcina oltási programja, majd még inkább annak elégtelen hatása nyomán a vádaskodás köreit hozta létre. Ebből a rezsim 1959 végére, néhány hónappal az évtized legsúlyosabb polio-járványa után, gyors kiutat talált a Sabin-cseppek mint új típusú oltóanyag tömeges és sikeres alkalmazásával.

A másik ilyen, aktuálisan fontos történet, hogy a két oltásforma, vagyis a Salk- és Sabin-vakcina magyarországi alkalmazásának története minden fontos ponton eltért egymástól. Jonas Salk technológiája azon a logikán és elváráson alapult, hogy a legyengített vírus szervezetbe juttatása erőteljes válaszreakciót vált ki az emberi szervezetből. Az USA-ban kikísérletezett és engedélyezett oltóanyag magyarországi beszerzését hosszú szervezés, tanulmányút, az import körüli bonyodalmak és a saját, relatíve kicsi kapacitás kiépítésének többéves késése jellemezte. Ezzel szemben a Sabin-cseppeket 1959–1960 telén Magyarország még a Szovjetuniónál is hamarabb alkalmazta a teljes korcsoportok oltására. Annak ellenére volt ez így, hogy a legnagyobb szabású klinikai tesztek a Szovjetunióban folytak. Sabin – Salkhoz hasonlóan – az Amerikai Egyesült Államok állampolgára volt, azonban a Sztálin halálát követő rövid életű enyhülés idején kiváló kapcsolatot épített ki néhány szovjet kutatóval. Ebben a tekintetben Mihail Csumakov szerepe volt döntő. A szovjet kutatókkal való együttműködéssel Sabin el tudta érni, hogy a klinikai tesztek a Salk-vakcinában érdekelt vállalatok lobbija, valamint egy, az annak gyártása során bekövetkezett baleset nyomán kialakult félelmek ellenére ne szenvedjenek késedelmet. Az 1950-es évek végén tulajdonképpen három kutató, a lengyel zsidó származású, 1939 óta az USA-ban élő Hilary Koprowski, az orosz zsidó gyökerekkel rendelkező

Albert Sabin és az ír Herald Cox, egy időben jutott el oda, hogy elpusztult helyett legyengített poliovírust juttasson a szervezetbe. Nyilvánvaló kockázata mellett ez a módszer már a 20. század közepén is több évtizede ismert, más betegségek esetén már alkalmazott eljárás volt, amelyet azonban az 1950-es években a poliomielitisz kapcsán aggodalmak öveztek.

A Vargha által feltárt történetek közül a legdrámaibbak a forradalom idején és az 1957 nyarán zajló járványokhoz kötődnek. A kötet feltárta, hogy 1956 decemberében a debreceni klinika csak úgy tudott igen rövid idő, napok alatt egy lélegeztetőgéphez jutni, hogy a müncheni központtal működő Szabad Európa Rádióhoz eljutott az igény, s a szerkesztőség élő adásban közölte a fejleményeket. A repülőút azonban a repülőterek megvilágításának hiánya miatt igen nehézre és veszélyesre sikerült, és a debreceni és hajdúszoboszlói leszállópályát elvétő gépet végül – ismét csak a Szabad Európa Rádió közbeiktatásával – rádióamatőrök vezették a miskolci repülőterre. Vargha azonban hangsúlyozza, hogy a forradalom idején kapott orvosi segítség tekintetében Magyarország nem a hidegháború kereteit lépte át, inkább arról van szó, hogy – például az algériai ellenállókkal ellentétben – sikeresen csatlakozott rá azokra az erőforrásokra, amelyeket a korban aktívvá váló nemzetközi segítség szervezetek teremtettek.

Az oltási kampányokról és beszerzésekről szóló történetek töredékességükben is magával ragadóak, ugyanakkor az olvasót meglepheti a levéltári anyag fragmentáltsága. Arra éppen az egyik ilyen töredékes történet, egy túlélőből kórházi alkalmazottá váló nő erőfeszítései világítanak rá, hogy nem szabad túlértékelni a magyarországi központosított államszocialista rendszer adminisztratív precizitását, valamint adatmegőrzéssel és felhalmozással kapcsolatos gyakorlatait. Ebből kiderül ugyanis, hogy az 1956-ban még Nagy Imre miniszterelnök utasítására létrehozott specializált, Heine–Medin nevet viselő kórház betegeinek adatlapjai szétszóródtak, és az évtizedekkel későbbi tünetek jelentkezésekor sok esetben lehetetlen volt rekonstruálni, hogy a beteg korábban pontosan milyen kezeléseket kapott. Az 1950-es években hosszú ideig hasonlóan kaotikus állapotok uralkodtak az oltások regisztrálása kapcsán. Ebből az következett, hogy nem lehetett egyértelmű következtetéseket levonni a Salk-féle oltások hatásosságára és hatástalanságára nézve.

A szerző fő célja mindazonáltal az, hogy feltárja a hidegháború, a globális viszonyok és a magyarországi poliomielitiszjárványok viszonyát. Első megközelítésben az válik világossá, hogy a polio elleni vakcina, elsősorban a Sabin-csepp története, a hidegháborús logikába nem illeszthető történeteket eredményezett. E történetek hátterében jelentős részben az áll, hogy a gyermeki élet mint szimbólum a II. világháború utáni évtizedben új tartalommal töltődött meg, s ez kulcsszerepet játszott mind a járványos gyermekbénulás elleni oltás transznacionális kereteinek formálásában, mind a betegséggel kapcsolatos belpolitikai kommunikációban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vakcina története a hidegháborútól függetlenül íródott:

„Habár a legyengített kórokozón alapuló vakcina a Vaszfüggönyön átnyúló intenzív együttműködés eredménye volt, a vakcina alkalmazása már a hidegháborús törésvonalakat követte. [...] A Sabin-cseppeket a Kelet meggyőződésből alkalmazta, míg a Nyugatnak ugyancsak politikai okokból voltak fenntartásai a vakcina hatásosságával és biztonságos mivoltával kapcsolatban. Az eltérő gazdasági és egészségügyi struktúrák közvetlenül befolyásolták, hogy egy ország a Salk- vagy a Sabin-féle vakcinát választotta. [...] Mivel a jóléti rendszer általában, és ezen belül az állami egészségügyi ellátás központi kérdés volt a hidegháborús politikai retorikában, az e téren meglevő különbségeknek jelentős hatásuk volt arra, hogy elég széles körben volt-e alkalmazva az oltás ahhoz, hogy hatékony legyen.”⁵

A kötet ugyanakkor feltárt egy ennél komplexebb összefüggést is. E sajátos keretek formálódása során ugyanis az ENSZ Egészségügyi Világszervezete (WHO) egyre fontosabb szintérré és szereplővé vált. A WHO nem egyszerűen a hidegháborús szembenállás egyik színtere volt, hanem olyan intézmény, amelyen keresztül a helyi tapasztalatok globális döntésekké transzformálódhattak. Ezzel összefüggésben a kötet hangsúlyozza, hogy a Sabin-csepp története közép-európai történet is volt, jóllehet ennek emlékezete az USA-ban hamar elhalt. Egyrészt ebben a régióban zajlottak a tömeges alkalmazhatóságot és hatásosságot megalapozó tesztek, valamint Magyarország volt az első ország, amely tömegesen alkalmazta a szert. Legalább ilyen fontos, hogy ez volt az a régió, ahol elsőként megfogalmazódott, hogy a betegségtől teljes mértékben meg kell szabadítani a társadalmat, s itt ez az 1988-ban induló, hasonló célokat kitűző globális program előtt évtizedekkel meg is valósult. Ennek következtében a régió minta lett a globális egészségügyi program számára. Kevésbé ismert, hogy a Sabin-csepp tömeges alkalmazása Magyarországon azzal is járt, hogy itt volt a legtöbb olyan beteg, aki az oltás következtében betegedett meg, s emiatt a vakcina kockázatait elemző tanulmányok leginkább a magyarországi adatokra tudtak támaszkodni. A poliomiELITISZ történet közép-európaiságának egy további és nagy jelentőséggel bíró globális hozadéka, hogy axiómává vált az a nézet, miszerint a járványokkal kapcsolatos egészségügyi ellátás társadalmi ügy, s ehhez közös, vagyis állami erőforrásokat kell biztosítani. Ezt az álláspontot s az egész népességre kiterjedő ingyenes oltás intézményét a kor egyes érdekcsoportjai megtámadták ugyan a hidegháborús antiszocialista retorika mentén, de sikertelenül. Vargha Dóra ehhez hozzáteszi, hogy mindamellettt folyamatos kétség tárgyát képezte és képezi, hogy hol van a határ a központosító, autoriter hatósági egészségügyi igazgatási eljárások számára, s honnantól válhatnak destruktív biopolitikává.

A kötet utolsó s egyben intellektuálisan legizgalmasabb zárófejezete négy további kutatási irányt jelöl ki. Egyfelől éppen a fent említett dimenzió, a regionális – kelet-közép-európai – tapasztalat és a globális egészségügyi gyakorlat közötti kapcsolat jelentősége körvonalazódik. Másodikként a zárórész azt is hangsúlyozza, hogy a poliomiELITISZ miatt mozgáskorlátozottá vált gyerekek története nem ért véget 1960-ban. Felnőttek, s életük jelentős részében a lélegeztetőgépekhez voltak kötve, sőt a társadalomban részben dehumanizált hibridekké váltak. Eközben egyre kevesebb erőforráshoz fértek hozzá. E poszttörténetek nyomán a kötet arra jut, hogy újra kell gondolnunk azt, hogy mit jelentenek a járvány és járványos megbetegedés mint kifejezések.

⁵ Vargha (2018): i. m. 162–163.

„[...] a járványoknak van egy rejtett, a túléléssel és a mozgáskorlátozottsággal összefonódó története. Ebből következően a fogyatékoság történeti elemzésén keresztül új fényben láthatjuk a járványos betegségek hatását, s ez nemcsak az egyén szintjén, de a társadalmi és politikai válaszok tekintetében is igaz. Ha a halálozás helyett a túlélőkre figyelünk, felismerhetjük, hogy újra kell fogalmaznunk a járványokra vonatkozó forgatókönyveinket.”⁶

A történet ezen a ponton, az 1980-as évek elején újból teljesen váratlan és drámai fordulatot vett: a túlélők az ENSZ 1981-es Fogyatékosági Világéve miatt kis mértékben megnyíló politikai teret kihasználva létrehoztak a rendszerváltás előtt majdnem egy évtizeddel egy formálisan elismert, független civil szervezetet. Ez a történet olyannyira atipikusnak tűnik, hogy az állami elismerés folyamata, illetve az esetleges párhuzamos történetek külön kutatás tárgyai lehetnének.

A negyedik új kutatási ablak, amelyet Vargha kinyit, abból indul ki, hogy a poliomielitisz története globális szinten sem ért véget 1960-ban és a következő években. A WHO ugyanis a himlő teljes eltüntetésére irányuló sikeres erőfeszítések után a poliomielitiszt kívánta kiiktatni a Föld országaiban jelen levő betegségek sorából. Ez ellentmondásos lépés volt, hiszen jelentős erőforrásokat igényelt, s teljes mértékben a mai napig sem valósult meg, miközben számos olyan járvány kap kevesebb figyelmet és erőforrást, amely jóval több halálesetért felelős.

A kötet jelentős lépés afelé, hogy megértsük, pontosan milyen szerepet játszottak a transznacionális orvosi kutatások, valamint az emberiséget összekötő félelmek a hidegháború homogén tereinek felbontásában, s hogy ezeknek a bomlási folyamatoknak hol voltak a határaik. Legalább ilyen fontos, hogy a Vargha által felszínre hozott drámai történetek és a látszólagos happy end pozitív érzelmi töltetet közvetítenek a jelenlegi járványveszélyben.

Felhasznált irodalom

- Gardikas, Katerina: *Landscapes of disease: Malaria in modern Greece*. Budapest – New York, Central European University Press, 2018.
- Rader, Karen: *Making mice. Standardizing animals for American biomedical research, 1900–1955*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press, 2004. online: <https://doi.org/10.1515/9780691187587>
- Vargha Dóra: *Iron curtain, iron lungs: Governing polio in cold war Hungary 1952–1963* (PhD-disszertáció). New Brunswick (US-NJ), Rutgers, The State University of New Jersey, 2013. Online: <https://rucore.libraries.rutgers.edu/rutgers-lib/40710/PDF/1/play/>
- Vargha Dóra: *Polio across the iron curtain. Hungary's cold war with an epidemic*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018. Online: <https://doi.org/10.1017/9781108355421>

⁶ Vargha (2018): i. m. 182.